

GAZZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÛLÛK'UNDA SALTANAT TEORİSİ*

Ann K. S. LAMBTON**

Çev. Seyfi SAY***

Özet

[Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî tarafından, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah için yazılmış olan *Nasihatü'l-Mülûk*, hukukçuların ve felsefecilerin kuramı ile sûfilerin ahlâk anlayışını birleştirmektedir. Bu kitabında Gazzâlî yöneticiye yol gösterilmesiyle ve saltanatın pratik sonuçlarıyla ilgilenmektedir. *Nasihatü'l-Mülûk*'taki kuramın temeli, dünyanın metafizik bir tasavvurdur ve onun yaptırımları ahlâkî müeyyidelerdir. Gazzâlî'ye göre, gerçek bir hükümdarın en önemli niteliği adalettir. Yönetici, mümkün olduğu kadar tebaasının memnuniyetinin peşinde koşuyor olmalı, ancak bu, *Şeriat*'e aykırı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmamalıdır. O çağdaki olayların gidişatına bakıldığında, muhtemelen anarşi, Gazzâlî'ye bütün kötülükler içinde en büyüğü olarak görünmüştü. O, dönemin toplumunun durumundan açıkça rahatsızdı. Bununla birlikte, zalim bir yönetime boyun eğmenin kötülüklerini, kargaşaların riskinden ehven kabul etmektedir. Diğer yandan, *sultanın* görevlerini yerine getirme çabasında önem, adaleti uygulamasına verilmektedir. Yöneticinin pratik görevleri, *Şeriat* ile ilk İslâm toplumunun uygulaması temeli üzerinde düzenlenmiş bulunan vazifeleri değil, bunlardan çok, politik menfaat temelleri üzerine kurulu alelâde siyaset ahlâkî görevlerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, Hükümdarlık, Sultan, Yönetici, Adalet, *Şeriat*, Ahlâk, Anarşi, Düzen, Zulüm].

* Bu makale yazarının "The Theory of Kingship in the *Nasihat ul-Mulûk* of Ghazali" (*The Islamic Quarterly*, Vol. 1, 1954 (London: Islamic Cultural Centre), s. 47-55) isimli çalışmasından tercüme edilmiştir. Makaleye tarafımızdan yapılan ilaveler köşeli parantez ile gösterilmiştir (Seyfi Say).

** Prof. Dr. Ann K. S. Lambton (1912-2008), Londra Üniversitesi SOAS Emekli Öğretim Üyesi.

*** Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi, (Kayseri), sayseyfi@yahoo.com

THE THEORY OF KINGSHIP IN THE NASĪHAT UL-MULŪK OF GHĀZALĪ

Abstract

[The *Nasihat ul-Mulūk*, written by Ghāzalī for the Great Seljūq Sultān Muhammad b. Malikshāh, combines with the theory of the jurists and the philosophers together with the ethic of the Sūfis. In this work Ghāzalī is concerned with the ruler's conduct and the practical results of kingship. The basis of the theory of the *Nasihat ul-Mulūk* is a metaphysical conception of the world and its sanctions are ethical sanctions. According to Ghāzalī the most important qualification of the true sultān is justice. The ruler was to seek as far as possible the satisfaction of his subjects, but this was not to be sought contrary to the sharī'a. In view of the contemporary state of affairs anarchy may have appeared to Ghāzalī as the greatest evil of all. He was clearly disturbed at the state of contemporary society. But he nevertheless regarded the evils of submission to an unjust government as less than the risk of disorders. On the other hand importance is attached to the exercise of justice by the sultān in the performance of his duties. The practical duties of the ruler coincide not with those set out based on the sharī'a and the practice of the early Islamic community, but rather with ordinary political moral duties based on grounds of political expediency.

Keywords: Ghāzalī, the *Nasihat ul-Mulūk*, Kingship, Sultān, the Ruler, Justice, Sharī'a, Ethic, Anarchy, Order, Injustice].

“Prenslerin Aynası” [*Siyâsetnâme*, *Nasihatnâme*, *Nasihatü'l-Mülûk*¹], Ortaçağ İslâm dünyasında, bir yazın türü olarak dikkate değer bir yaygınlık kazanmış bulunuyordu. Yöneticilerin ve şehzadelerin eğitimi için yazılmış bulunan bu eserler, resmî görevleri üstlenmiş sınıfların pratik ahlâk ilkelerini yansıtmaktaydı. Her ne kadar onların siyaset teorisi sorunlarını ele alış biçimleri büyük çoğunlukla bir şekilde yüzeysel nitelikteydiyse de ve yazarların aktardıkları anekdotlar sıkça onların kendi bakış açısına uygun gelecek şekilde düzeltilmiş bir tarihî geleneğe dayanıyorduyse da, yine de siyaset teorisinin gelişimine, özellikle de yöneticilerin konumuyla ilişkisi bağlamında, bir miktar ışık tutmaktadırlar.² Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî tarafından, 498-511/1105-1118³ yılları

1 [The mirrors for princes, Latince *specula principum* ya da *principum specula* tabirleriyle, Almanca'da *Fürstenspiegel* kelimesiyle ifade edilen “prenslerin aynası”, Batı'da Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinde varlığını sürdürmüş bulunan bir edebî türü ifade için kullanılan teknik terimdir. Bkz. C. E. Bosworth, “Nasihat al-Mulūk”, *EF*, VII, s. 984].

2 Yapılan bu sınıflandırmada ve genel olarak konuya yaklaşımında, Prof. H. A. R. Gibb'in *The School of Oriental Studies* (SOS, Doğu Araştırmaları Okulu)'te 1934-1935'te İslâmî Siyaset Düşünceleri üzerine verdiği derslerden etkilenmiş bulunuyorum ve ona olan borcumu burada şükranla ifade ediyorum.

3 Celâleddin Humâi, *Nasihatü'l-Mülûk*'un Tahran baskısı (Tahran 1315-17hş.)'nın önsözünde, yazım tarihi olarak 499/1105-1106 yılını öne sürmektedir. *Nasihatü'l-Mülûk* Arapçaya ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Goldziher, *at-Tibr al-Masbûk fî Nasihat al-Mulûk* olarak bilinen Arapça çeviriyi *Streitschrift des Ğazali gegen die Batiniyya-sekte* (Leiden, 1916, s. 9 vd.)'de kısaca tartışmaktadır. [Gazzâlî'nin Farsça kaleme aldığı bu eser Arapçaya *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk* (Yöneticilere Altın Nasihatler) adıyla tercüme edilmiştir.

arasında hüküm süren Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah için yazılan *Nasihatü'l-Mülûk*, "Prenslerin Aynası" [*Nasihatnâme*] kategorisine girmektedir; fakat aynı zamanda hukukçu ve felsefecilerin kuramının edebî bir teorisiyle sûflerin ahlâk anlayışının izlerini birleştirmektedir.

İslâm dünyasındaki siyasî durum V/XI. yüzyılda Abbasî İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerindeki Selçuklu istilâsı tarafından köklü bir biçimde dönüştürülmüş bulunuyordu ve bu, siyaset teorisine değinen çalışmalara yansımıştı. Büveyhîler'in yönetimi altındaki hukukçular kendilerini çoktandır süreklilikteki kırılma halini bütünüyle görmezden gelemecek bir durumda bulmuşlardı ve ellerinden geldiğince, tarihî imameti devam ettirmeye çalışmışlar, belirli düzensizlikleri ihtiyaçların ışığında meşrulaştırma girişiminde bulunmaya zorlanmışlardı. Öte yandan, felsefeciler, tarihî imameti bir bütün halinde görmezden gelerek ve egemenlik tasavvurunu temelde Sasanî geleneğinden çıkararak anayasal teoriyi yeniden formüle ettiler. Bu açıdan, onların çalışmaları hükümdarların yetiştirilmesi ve eğitimi için yazılmış kılavuz kitaplara benzemektedir. Bu kılavuz kitapların yazarları hukukçular gibi yasal veche ile ilgilenmediler; bu yüzden de üzerinde çalışabildikleri malzeme konusunda sınırlandırılmış değildiler. Gerçekten de onlar büyük ölçüde, İslâm dünyasının doğu kısmındaki geleneği ifade eden İslâm öncesi gelenekten yararlandılar ki, o bölgede bu tip çalışmalar ve Sasanî geleneği özellikle yaygındı. Böylelikle söz konusu felsefecilerin çalışmaları kısmen eski İran'ın saray görgü kurallarına ilişkin kılavuz kitaplarından etkilendi. Kâbûs b. Vaşmgîr'in torunu Keykâvûs tarafından, oğlu Gilânşah için, 475/1082 yılında yazılan *Kâbûsnâme* gibi kitaplar için herhalde tabii olarak durum budur; Keykâvûs'un kökeni, İran'ın Emevî ve Abbasî İmparatorlukları tarafından hiçbir zaman tam olarak asimile edilmemiş bulunan Kazvin eyaletlerine dayanıyordu. Fakat bu özelliğin Gazzâlî gibi bir ilahiyatçının eserinde, onun *Nasihatü'l-Mülûk*'unda da bulunuyor oluşu fazlasıyla şaşırtıcıdır.

Bu kitabında Gazzâlî, yönetim müessesesinin kökeninin sistemli bir açıklamasıyla veya onun varlığının felsefî bir meşrulaştırmasıyla ilgilenmez, bu konuda onun diğer muhtelif çalışmalarına bakılmalıdır. O burada daha çok yöneticiye yol gösterilmesiyle ve saltanatın pratik sonuçlarıyla uğraşır. *Nasihatü'l-Mülûk*, siyaset teorisi sorunlarına değindiğinde, belki de Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si gibi, hiç de yersiz olmayarak, bürokrasi konusundaki çağdaş yaklaşımlarda görülen belirli akımların bir örneği gibi kabul edilebilir. Bununla birlikte, *Nasihatü'l-Mülûk*, *Siyâsetnâme*'den önemli bir açıdan, sûfî ahlâk anlayışından etkilenmiş olması bakımından ayrılır ki, bu anlayış, daha mükemmel biçimde geliştirilmiş olarak Necmüddîn Râzî'nin (öl. 654/1256-57) *Mirsâdu'l-İ'bâd*'ı ve Ali b. eş-Şihâb el-Hemedânî'nin (öl. 786/1385) *Zahîretü'l-Mülûk*'u gibi sonraki çalışmalarda görülebilir.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*'da eser hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kitab, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî tarafından Farsça olarak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Melikşah'a yazılmıştır. Daha sonraları bazıları onu Arapça'ya tercüme etmiştir. Türkçe'ye çevirisi ise Âşık Çelebi diye meşhur olmuş Muhammed b. Ali tarafından yapılmıştır. Yine aynı eserin Türkçe'ye çevirisi Sultan Süleyman Han'ın oğlu Beyazıt Han'ın tabilerinden Alâî b. Muhib eş-Şerif eş-Şirâzî tarafından yapılmış ve '*Neticetü's-Sülûk*' olarak adlandırılmıştır. Bu kitap, Gazzâlî'nin Muhammed b. Melikşah'a nasihatlerini içeren bir mukaddimeden, iki makale ve yedi bâbtan oluşmaktadır. Yapılan bu çeviride eserin aslında olmayan birçok ekler de mevcuttur". Bkz. Hüseyin Okur, "Eser Hakkında", İmam Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler* içinde (19-26), çev. Hüseyin Okur, Semerkand Yay., İstanbul 2004, s. 25].

Nasihatü'l-Mülûk'taki kuramın temeli, hukukçularınki ve felsefecilerinki gibi, dünyanın metafizik bir tasavvurudur ve onun yaptırımları ahlâkî müeyyidelerdir.⁴ Gazzâlî, Muhammed b. Melikşah'ın dikkatini saltanatın yüksek tabiatına çeker ve onun yapısında mevcut olan tehlikeler konusunda onu uyarır: “Yönetimde çok büyük imtiyaz vardır ve onun sorumluluklarını yerine getiren kimse, kendisinden sonra daha büyük bir saadetin bulunmadığı bir mutluluğu elde eder; fakat gereğini yerine getiremezse, küfür hariç tüm musibetlerden daha büyük olan bir belaya düşer;⁵ bu imtiyazın en büyük delili, Resûlullah'ın ‘âdil bir hükümdarın bir günlük adaleti, altmış yıl ibadetten yeğdir’ şeklindeki hadisidir”⁶. Ali b. eş-Şihâb, Gazzâlî'den bir ölçüde daha kategoriktir. Hükümdarlık vazifesinin özünde mevcut olan tehlikelere işaret ettikten sonra, tebaanın hükümdar üzerinde belirli haklarının bulunduğunu ve onun bunları yerine getirmemesi durumunda öbür dünyada cezadan kendisini kurtaramayacağını ifade eder.⁷ Ancak burada söz konusu “tebaa” hakları yine, yöneticinin yerine getirmesi gereken belirli sorumluluklar şeklindeki beklentiler olarak pek de yasal haklar değildir, daha çok ahlâkî bir niteliğe sahiptirler.

Gazzâlî, yöneticinin, halkının çobanına benzetildiği [kültürel] gelenekten iktibasta bulunur;⁸ fakat onun yöneticilere ilişkin genel yaklaşımı bir patriyarka değil, despotik bir monarka dairedir ve onun ideal toplumu^[9], Medine'deki, varoluş şartları *Şeriat* tarafından belirlenen ve başında

4 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 9.

5 Ayrıca bkz. *Kimyâ-u's-Saadet*, taş baskı, Bombay 1314hk., s. 220.

6 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 8. Ayrıca bkz. *Kimyâ-u's-Saadet*, s. 219.

7 *Zahiretü'l-Mülûk*, British Library, (London), Add. 7618, vr. 99b.

8 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 11-12. Ayrıca bkz. *Kimyâ-u's-Saadet*, 221; Yakub b. İbrahim (Ebû Yûsuf), *Kitâbu'l-Harâc* (Kahire, Bulak baskısı, 1933), s. 3 ve Necmüddîn Râzî. Râzî şunu yazmaktadır: “Hükümdar adeta bir çobandır ve tebaası da bir sürü gibidir. Sürüyü kurttan korumak ve onlardan kötülüğü defetmek için çaba göstermek çoban üzerine vaciptir, ve şayet sürü içinde boynuzlu güçlüler ve boynuzsuz zayıflar varsa, ve evvelkiler diğerlerine tahakkümde bulunmak istiyorlarsa, bunları korumak da çobanın yükümlülüğü durumundadır” (*Mîrsâdu'l-İ'bâd mine'l-Mebde ile'l-Mi'âd*, ed. Hüseyin el-Hüseyin en-Nimetullâhî, Tahran 1312hş., s. 248). Bunun ardından, ‘kurt’u, ‘İslâm'ın sürüsüne’ saldıranlar ve ‘onlara karşı yöneticinin kutsal savaş ilan etmesi ve seferler düzenlemesi gereken kâfirler’ olarak yorumlar. *Nasihatü'l-Mülûk*'te, muhtemelen, Suriye o sıralarda Büyük Selçuklu Sultanı'nın fiili kontrolü altında olmaktan çıkmış bulunduğu için, yöneticinin kutsal savaş ilan etmesi görevinden söz edilmemektedir. [Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*'ta belirtmemekle birlikte, çoban benzetmesi aslında Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapılmıştır. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Müderris-zâde Atâullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Akçağ Yay., Ankara 1982, s. 73. İlgili hadis-i şerif şöyledir: “Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden mesulsünüz” (Buhârî, *Vesâyâ*, s. 9)].

9 [Gazzâlî'nin ideal topluma değil, fiilen var olan topluma ilişkin değerlendirmeler yapmasının yazarı böylesi bir kanaate sürüklediği söylenebilir. Gazzâlî'nin konuyla ilgili yaklaşımını, şu ifadeler özlü bir biçimde yansıtmaktadır: “Bizim görüşümüz, hilafet, Abbasilerindir. Velâyet ise, her tarafta halifeye bağlı olan sultanların nüfuzundadır... Sözün kısası şudur: Bizim sultanlarda aranacak şart ve vasıflara riayetimiz, dinî ve dünyevî maslahatların meziyetini süslemek içindir. Şayet şimdiki valilikler batıldır desek, o zaman süs ve ziyet şöyle dursun, amme hizmeti kökünden kaybolur. Yani şart ve vasıflar, kâr gibidir. Saltanat ise sermayedir. Kârı ararken sermayeyi kaybetmek doğru mudur?” (İmam Gazâlî, *İhyâu' Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, II, Bedir Yay., İstanbul t.y., s. 347). Gazzâlî'ye göre saltanat (Bu kavramla özel bir yönetim biçimi değil, devlet otoritesi ve egemenlik kastedilmektedir), mutlaka bulunması gereken bir kurumdur. Sultanlara/yöneticilere ilişkin ideal şart ve vasıflar öne çıkarılarak mevcut devlet otoritesi tümünden geçersiz sayıldığında kamu hizmetleri bütünüyle yapılamaz hale gelecek, yönetim daha iyi olsun denilirken, tümünden kaos içindeki bir ortam meydana getirilecektir. Bir başka deyişle, ‘ideal’ olanı isterken, elde olanı tümünden yitirmeye yol açacak şekilde hareket etmemek gerekir. Bu, yazarın iddiasının aksine, mevcut olan yönetim biçiminin ideal olarak kabul edilmesi anlamına gelmemektedir].

imamın bulunduğu ilk İslâm toplumundan farklılık göstermektedir. Gazzâlî'nin buradaki anlayışı hukukçularinkinden çok felsefecilerinkine yakındır. Nâsiruddîn Tûsî gibi, en tepedeki yöneticinin, Tanrı tarafından atandığı ve doğrudan Ona karşı sorumlu olduğu değerlendirilmesinde bulunur.¹⁰ Bunun, zamanın yaygın biçimde kabul gören kuramı haline gelmiş olduğu görülmektedir. Nizâmülmülk şöyle yazmaktadır: “Yüce Allah her çağda insanlar arasından birini seçer ve onu hükümdarlık faziletleriyle donatır; dünya işleri ile kullarının huzur ve selametini ona havale eder.”¹¹ Benzer bir bakış açısı o çağa ait ya da öyle sayılabilecek muhtelif dokümanlara yansımış bulunmaktadır.¹²

Gazzâlî, ne Mâverdi gibi yönetimin ilâhiyat temelinden kuramsal olarak çıkarılmış yasal bir açıklaması ve “klasik hukuk teorisinin çağdaş olaylara uygulanması”¹³ ile ilgilenir, ne de Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Makâle*'de yaptığı gibi önce tarihî imamete bir imtiyaz tanıyıp sonra onu ilga eder.¹⁴ Daha çok, Şihâbuddîn Sühreverdi-i Maktûl¹⁵ ve Necmüddîn Râzî¹⁶ gibi, tarihî imameti görmezden gelir. Bunda o, hiç şüphesiz, çağındaki durumdan etkilenmiştir. İlk Selçuklu *sultanları*, kısmen kendilerini Gazneliler ile aynı konuma yerleştirmek ve yönetimlerine meşruiyet kazandırmak, kısmen de Sünnî İslâm'ın savunucuları rolünü üstlenerek itibar kazanmak için halifelerden beratlar almakta ısrarcı oldular. Bununla birlikte, Melikşah'tan sonraki *sultanlar*, halifenin onayını elde etmeye çaba sarfettilerse de, bunu büyük ölçüde, rakiplerine karşı kendilerini güçlendirmek için yaptılar. *Nasîhatü'l-Mülûk*'un kendisi için yazıldığı Muhammed b. Melikşah, kardeşi Sultan Berkıyaruk'un hayatta olduğu dönemde, her ne kadar Bağdat'ta *hutbe* Berkıyaruk adına okunuyordusa da, belirli zamanlarda isyan halinde bulunmasından ayrı olarak, batı ve kuzeybatı eyaletlerinde fiilen bağımsız hale gelmiş durumdaydı.

Sultan, Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'daki yaklaşımında “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi”dir¹⁷

10 Nâsiruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, (taş baskı, Lahor 1865), s. 100. [Bu ifade doğru olmakla birlikte eksiktir ve yanlış anlaşılmaya müsaittir. Yöneticinin Tanrı tarafından atanması, onun, ister halk ayaklanması isterse hükümet darbesi suretiyle olsun, düşürülmesinin de Tanrı tarafından gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Düşenin yerini alanı da Tanrı getirmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu gerçek, hükümdarın Tanrı gibi sorgulanamaz ve itiraz edilemez bir konumda görülmesi anlamına gelmez. Aynı şekilde, Tanrı'ya karşı olan sorumluluk, topluma karşı sorumlu olmaktan kurtulmak olarak görülemez. Nitekim Gazzâlî, “Adaletli lider; kullar arasında adil davranan, zulümden ve fesattan sakınandır. Zalim lider ise uğursuzdur; onun ne saltanatı ne de mülkiyeti devam eder” demektedir. Bkz. İmam Gazâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, s. 108].

11 Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Farsça metin, ed. Schefer, Paris 1891-1893, s. 5. Ayrıca krş. s. 163.

12 Mesela bkz. Sultan Sencer'in *divânında* hazırlanmış muhtelif vesikalar (*Atabetü'l-Ketebe*, ed. Abbas İkbâl, Tahran 1329hş., s. 9, 16, 40, 64, 69).

13 Bkz. H. A. R. Gibb, “al-Mavardi's Theory of the *khilâfah*”, *Islamic Culture*, XI/3, s. 293.

14 Ed. E. G. Browne, Farsça metin, Gibb Memorial Series, s. 10.

15 *Mûnisü'l-Uşşâk* ed. Otto Spies, Bonner Orientalischer Studien, Heft vii, s. 15.

16 *Mirsâdu'l-İ'bâd*, s. 232 vd.

17 Tabii ki Gazzâlî, “*es-Sultân zillulâhi fi'l-ardi ye'vi ileyhi küllü mazlûmin*” (Sultan, yeryüzünde Allah'ın, her mazlumun sığındığı gölgesidir) ifadesini, ibarenin aslında olduğu gibi maddî güce değil de yöneticinin şahsına atıfta bulunarak yorumlayan ilk kişi değildir. Bu yorum ‘ilk Abbasiler’ tarafından daha önce yapılmış bulunuyordu (Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 1889, s. 61-62). [Söz konusu Arapça ifade, aynen aktarıldığı şekilde, Hz. Peygamber'e ait bir hadis-i şerifte geçmektedir. Bkz. Suyûtî, *Câmiu'l-ehâdis*, no. 13354].

ve Allah'ın seçtiği kimse olarak ona itaat, insanlar üzerine vaciptir. Gazzâlî, *Kimyâ-u's-Saadet*'te bu doktrini sınırlandırır ve adalet ve merhametten yoksun yöneticiyi Şeytan'ın vekili kabul ederek, sadece adil yöneticiyi Tanrı'nın halifesi olarak tanır.¹⁸ Bununla birlikte, *Nasihatü'l-Mülûk*'da, doğru ve gerçek *sultanın* [vazgeçilmez] tek vasfı olarak adaleti gösterirken, *Kimyâ-u's-Saadet*'te yaptığı gibi kategorik olarak bir sınırlama getirmez. Ali b. eş-Şihâb bu bakış açısını daha etkili bir biçimde ortaya koyar. Yöneticinin adalet ve eşitlik yolunu izlemeye çalıştığı, ilâhî yasayı yürürlüğe koymaya ve dinin emirlerini yerine getirmeye uğraştığı zaman Allah'ın temsilcisi (*nâib*) ve seçtiği kişi, ve yeryüzünde Onun gölgesi ve vekili (*halife*) olacağını, ancak adalet ve eşitlik yolundan ayrıldığı, Allah'ın kullarına merhametle muamelede bulunmadığı ve şehvet, hırs ve arzularına tâbi olduğu ve ilâhî yasayı gerektiği şekilde hayata geçirme konusunda ihmalde bulunma niyetinde olduğu zaman da onun gerçekten *Deccal*'in yardımcısı ve Allah ile Resulullah'ın düşmanı ve Şeytan'ın vekili haline geleceğini ifade eder.¹⁹ Necmuddîn Râzî de, zalim yöneticiyi Allah'ın gölgesi olarak tanımayı reddeder.²⁰

Gazzâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'da ne *Şeriat*'e, 'toplumun bireyleri arasında eşitliğin idamesi için vazgeçilmez kabul ettiği *nâmûs-ı ilâhî*'yi^[21] ya da tanrısal müesseseyi' *Şeriat* olarak yorumlayan Nâsiruddîn Tûsî gibi bazı filozofların yaptığı genişlikte ayrıcalıklar tanır, ne de Ali b. eş-Şihâb gibi, *Şeriat*'in emirlerinin yerine getirilmesini yöneticinin temel görevi olarak önemsiyor gibi görünür.²² Ali b. eş-Şihâb, Allah'ın, hikmetinin mükemmelliği ile insanlar arasında, adil bir yöneticinin ve 'Ademoğullarından otorite konumunu ellerinde tutanların eylemlerini doğru istikamete yönlendiren' ve '*Şeriat*'in emirlerini mümkün merteye yerine getirmeye çabalayan' gerçekten dürüst bir adamın bulunmasını öncelikli mesele kıldığını ifade etmektedir.²³ Gazzâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'da, *Şeriat* ile sadece genel bir uyumun var olmasını göz önünde bulundurur. Öyle ki, yönetici, mümkün olduğu kadar tebaasının memnuniyetinin peşinde koşuyor olmalıdır; ancak bu, *Şeriat*'e aykırı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmamalıdır.²⁴

18 *Kimyâ-u's-Saadet*, s. 218.

19 *Zahîratü'l-Mülûk*, vr. 98b.

20 *Mîrsâdu'l-İbâd*, s. 244.

21 [Yasa ya da düzen anlamına gelen Yunanca "*nomos*" kelimesi Arapçaya *nâmûs* olarak aktarılmış ve oradan da Türkçeye geçmiştir].

22 [Özel olarak *Şeriat* vurgusu yapılmamasını bu şekilde yorumlamak isabetli bir değerlendirme olarak kabul edilemez. Zira Gazzâlî, eserde, devlet başkanlarının halka, Allah'ın emrettiğinden daha fazla veya az ceza vermeleri gerektiğini belirtir. Bkz. İmam Gazâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, s. 49-50].

23 *Zahîretü'l-Mülûk*, vr. 89a. Bunun ardından, Adem'in zamanından beri, Yûsuf, Mûsa, Dâvud, Süleyman, Muhammed ve Sünnî halifeler gibi, şahıslarında dürüst yöneticinin özelliklerini açığa çıkaran ve üzerlerine düşen görevleri uygun bir şekilde yerine getiren sınırlı sayıda insanın bulunmuş olduğuna dikkat çeker (vr. 90a).

24 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 24-25. Ayrıca bkz. *Kimyâ-u's-Saadet*, s. 220. Ali b. eş-Şihâb, yöneticinin şu veya bu şahsı memnun etmek için hoş görülebilir şekilde eylemleri hakikate veya *Şeriat*'e aykırı biçimde değerlendirmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Adil bir yöneticinin bütün insanları memnun etmesinin mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. Yöneticinin işi Allah'ın rızasını aramaktır (vr. 100b). [Yazarın konuyu ele alış biçiminden zımnen, Gazzâlî'nin Ali eş-Şihâb'ın aksine, Allah rızası vurgusu yapmadığı sonucu çıkmaktadır. Oysa Gazzâlî burada konu edinilen eserinde, adaletin on esas bulunduğunu, bunlardan birinin "Allah rızası için iş yapmak" olduğunu söylemektedir. Gazzâlî şöyle demektedir: "Halkın idaresini üstlenen kimse, dine aykırı hareket ederek insanlardan hiçbirinin hoşnutluğunu aramamalıdır. Zira dine aykırı hareket eden kişiye kızılmasında

Yüzeysel olarak Gazzâlî'nin açıklaması, Allah'ın, insanın zayıflığından dolayı, yasayı (*Şeriat*), kendisine itaati emrettiği bir *imamın* eliyle tamamladığını söylemeye devam eden hukukçuların kuramından farklılık göstermez. Söz konusu hukukçular, yalnızca Allah'ın, toplumun yegâne başı olarak, otorite bahşetme kudretine sahip olduğunu ve *imama* itaat yükümlülüğünün kötü bir imamın mevcudiyeti durumunda da sınırlanmadığını savundular: *İmama* itaat, ister iyi ister kötü olsun, Müslümanlar üzerine vaciptir; zira *imamın* görevinin başında olması Allah'ın isteğiydi.²⁵ Fakat daha yakın bir incelemede, bir ölçüde farklı bir anlayışın, Gazzâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk*'daki açıklamasının temelini oluşturduğu ve bu yaklaşımın, asıl ilham kaynağı olan İslâm'dan çok Sasanî geleneğinden kaynaklandığı keşfedilecektir. O, yöneticinin sahip olduğu ilahî hak anlayışına, her ne kadar bu yorumuna Kur'anî bir onay kazandırmaya uğraşsa da, İslâmî gelenek tarafından ucu ucuna izin verilen bir vurgu ve önem ekler. "Şunun anlaşılması gerekir ki" diye yazmaktadır, "Allah ona (hükümdara) hükümler ve kutsal ışık (*ferr-i izedi*) vermiştir. Bu yüzden ona itaat edilmeli, o sevimli ve takip edilmelidir. Hükümdarlara muhalif olmak uygun bir şey değildir. Onlara karşı düşmanlık beslenmemelidir; zira Allahu Teâlâ, 'Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve kendi içinizdeki otorite sahiplerine itaat edin' buyurmaktadır."²⁶ Gazzâlî, *ferr-i izedi*yi, hikmet, bilgi, keskin zekâ, her şeyi anlama gücü, mükemmel bir görünüm, eğitim, binicilik, silah taşımada ustalık, mertlik, cesaret, ihtiyat, iyi huy, zayıfa ve güçlüye adalet dağıtma, dostluk ve âlicenaplık gösterme, müsamaha ve nezaket, yönetim işlerinde tedbir ve planlama, ve geçmişin dürüst adamlarının âdetlerini çokça okumaya rağbet, hükümdarların geleneklerini yerine getirme, ve onların (hükümdarların) işlerini dikkatle araştırmayı kapsayan bir özellik olarak kabul etmektedir.²⁷ İşin aslına bakılırsa, bu nitelikler, Nizâmülmülk'ün İslâmî ideale ait bir şeyi Sasanî ideali ile birleştirme teşebbüsü bir yana bırakılırsa, *Siyâsetnâme*'de bir yönetici için gerekli olduğu belirtilen özelliklerden maddî olarak farklılık göstermez. Onun bakış açısına göre yönetici "alımlı bir görünüm, iyi huy, adalet, mertlik, cesaret, binicilik, farklı silah türlerini bilme ve kullanabilme becerisi, sanat ve mesleklerden anlama, insanlara karşı merhamet ve şefkat, anlaşmaları ve verilen sözleri yerine getirme konusunda sadakat, ve doğru (*Sünnî*) din ile doğru inanç için bir eğilim, ve ayrıca Allah'a itaat sahibi olmalı, ve nafil ibadetler ile oruçları ifa etmeli, ve bilginler, âbidler, salihler ile hikmet sahiplerine karşı saygı göstermeli, ve daima sadaka vermeli, yoksullara, emri altındakilere ve hizmetçilere iyi davranmalı, ve tebaaya kötü davranmaktan ileri gelen istibdat ve baskıyı engellemelidir"²⁸

Gazzâlî, "Allah'a itaat et, Peygamber'e ve aranızda otorite konumunda olanlara itaat et" ayetini

bir sakınca yoktur. Çünkü sana nefsi için kızan kimsenin, bu kızmanının bir zararı olmaz". Bkz. İmam Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, s. 77].

25 Ayrıca bkz. R. Levy, *The Sociology of Islam*, I, s. 306.

26 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 40. [Nisâ Süresi'nin 59. ayetine atıfta bulunmaktadır].

27 *A.g.e.*, s. 65. Seâlibî, *ferr-i izedi*yi, hükümdarlara zaman zaman akseden ilahî haşmet olarak almaktadır (*Histoire des Rois des Perses*, neşr. ve terc. H. Zotenberg, Paris 1900, s. 7). [Türkçede "gözünün ferî" tabirinde geçen "fer", Farsçada güzellik, parlaklık ve ışık, "ized" ise, Tanrı anlamına gelmektedir. *Fer-i izedi*, "ilahî nûr" olarak da anlaşılabilir. Gazzâlî bu bağlamda "onaltı nitelik"ten söz etmektedir (bkz. İmam Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, s. 150) Burada sözü edilen Seâlibî, Gazneliler dönemi tarihçisi Hüseyin b. Muhammed es-Seâlibî'dir].

28 *Siyâsetnâme*, s. 7.

şu anlamı vererek yorumlar: “Allah’a, Peygamber’e ve *emîrlerinize* itaat etmelisiniz. Bu yüzden, Allah’ın kendisine dindarlık bahşettiği kimse hükümdarları sevmeli ve onlara itaat etmelidir ve hükümdarlığı verenin Allahu Teâlâ olduğunu ve Onun bunu kimi dilerse ona verdiğini bilmelidir... O, birini inayetiyle aziz kılar ve bir başkasını adalet(iy)le alçaltır.”²⁹ Emirlere itaat için yapılan bu uyarının, o çağdaki durumun arka planına aykırı bir nitelikte olduğu kabul edilmelidir. İslâm dünyasının doğusu, Abbâsî hilâfetinin çöküşü boyunca düzensizliklere sahne olagelmişti. Önce, halifelerin Türk muhafızları tarafından sık sık yapılan saray darbeleri, sonra ‘Adudüddelâ’nın saltanat dönemi muhtemel bir istisna teşkil etmek üzere’ bir anarşi devresi olan Büveyhî fetreti ve son olarak da Selçuklu istilası yaşanmıştı. İlk Selçuklu *sultan*larının yönetimi altında düzen, bir ölçüde sağlanmıştı; ancak, bir yandaki istikrar ile diğer yandaki anarşi arasında var olan denge sallantılıydı ve Melikşah’ın ölümünde bu yüzeysel birlik onun çökmüş sayılabilecek saltanatının sonunu getirdi. Türkan [Terken] Hatun, çocuk yaşta ki oğlu Mahmud’u tahta oturtturarak onun varisi oldu;³⁰ fakat en sonunda, Berkyaruk’un etrafında kristalize olmuş bulunan muhalefeti mağlup etmekte başarısız kaldı.³¹ Suriye’nin yöneticisi Tutuş da, devleti ele geçirmek için kararlı bir çaba sergiledi; fakat sonunda o da Berkyaruk tarafından 487/1094 yılında mağlup edildi.³² Bu arada Berkyaruk kendini *sultan* olarak kalıcı hale getirdi ve Melikşah’ın ölümünden Arslan Argun’un hâkimiyetine girmiş olan³³ Horasan’ın egemenliğini yeniden ele geçirdiği zaman, 490/1097’ye kadar, Kirman hariç olmak üzere bütün İran üzerinde hâkimiyeti tanındı. Fakat 492/1098-99’da, (Gazzâlî’nin *Nasihatü’l-Mülûk*’u kendisi için yazdığı) kardeşi Muhammed ona karşı ayaklandı; sonraki birkaç yıl kardeşi ile taht mücadelesi yapmak zorunda kaldı. Nihayet 497/1103-1004’te Berkyaruk önemsiz bir üstünlük kurdu; fakat bütün bir ülkeyi kapsayan genel bir düzensizlik ve sultanlığın saygınlığının zayıflaması pahasına. Üstelik, anlaşma şartları gereğince Muhammed’in statüsü Azerbaycan, Ermenistan, Diyarbakır, el-Cezîre, Musul ile Sadaka’nın Irak’taki nüfuz alanlarında fiilen bağımsız bir yöneticinin haline gelmişti.³⁴ Berkyaruk’un 498/1105’te ölümü üzerine Bağdat’ta *hutbe* oğlu Melikşah adına okutuldu;³⁵ ancak kısa bir çatışmadan sonra Muhammed kendisini *sultan* olarak kalıcı hale getirerek Berkyaruk’a halef oldu.³⁶

Muhammed’in hâkimiyeti altında büyük *sultanın* yönetimi, bir kez daha, Kirman hariç bütün İran’a uzandı. Fakat, her ne kadar onun idaresi sultanlığın itibarını yeniden inşa etmek için gerçekten bir şeyler yaptıysa da, imparatorluğun birliği yeniden etkin bir biçimde sağlanamadı. Rum [Anadolu] ve Suriye fiilen bağımsızdı, ve Sencer de imparatorluk içinde yer almakla birlikte,

29 *Nasihatü’l-Mülûk*, s. 40. [Gazzâlî burada Âl-i İmran Suresi’nin 26. ayetine atıfta bulunmaktadır: “De ki: ‘Ey mülkün (egemenliğin, siyasal iktidarın) sâhibi olan Allahım! Dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın! Hem dilediğini aziz edersin, dilediğini de zelif kılarısın!...”].

30 İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-tarih*, ed. C. Tornberg, X, Brill, Leiden 1864), s. 145.

31 *A.g.e.*, X, s. 152.

32 *A.g.e.*, X, s. 158. [Terken Hatun, Sultan Melikşah’ın eşi, Tutuş kardeşi, Mahmud ve Berkyaruk ise oğullarıdır].

33 Bundâri, *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra*, Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seldjoucides, ed. M. D. Houtsma, Leiden 1889, s. 257-258. [Arslan Argun, Melikşah’ın kardeşidir].

34 İbnü’l-Esir, X, s. 254; Bundâri, *Zübdetü’n-nusra*, s. 261; Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i Guzîde*, ed. E. G. Browne, I, Gibb Memorial Series, London, s. 453. [Sadaka, Selçuklu’ya bağlı yöneticilerden biridir].

35 İbnü’l-Esir, X, s. 262.

36 *A.g.e.*, X, s. 262-266.

Horasan'da bağımsız durumdaydı. Selçuklu şehzadeleri Melikşah'ın ölümünü izleyen dönemde hâlâ çağın siyaset dünyasının en önemli figürleriydiler, fakat güçleri *emîr*lerinkine göre hızla azalıyordu. Selçuklular'ın ilk döneminde, Alp Arslan ile Melikşah'ın emri altında bulunan hazır haldeki muazzam askerî güç sayesinde ve Tuğrul Bey, Alp Arslan ile Melikşah gibi üç liderin birbirini izlemesinden dolayı sultanlığın çok büyük bir saygınlığa sahip bulunması nedeniyle, *emîr*ler üzerinde belirli ölçüde kontrol kurulabilmişti; fakat Melikşah'ın ölümüyle bu kontrol gevşedi ve *emîr*ler komutaları altında görece olarak büyük askerî güçleri şahsî avantajları için kullandılar. O zamandan itibaren tahtta hak iddia eden farklı kişilerin başarısı büyük ölçüde, *emîr*lerden aldıkları desteğin cesametine bağlı hale gelmişti. Onların sadakatlerinin istikrarsızlığı, yaygınlaşmış bulunan kronik güvensizlik durumunun en önemli etkeniydi. Berkıyaruk'u 497/1104'te Muhammed ile barış yapmaya yönelten nedenlerden biri, *emîr*lerin gücünün artması gerçeği önem taşımaktadır ve "Sultanlığa göz dikilmişti ve yönetim başkalarının etkisi altında bulunuyordu; büyük *emîr*ler olayların bu hale gelmiş olmasını yeğliyorlardı ve onu (Berkıyaruk), kendi hareket tarzlarını sürdürmek ve kibir ve küstahlıklarını tatmin etmek için aldattılar".³⁷ Gazzâlî'nin daha önce yukarıda iktibas edilmiş bulunan ifadeleri, muhtemelen, önemli görevleri ve valilikleri gasp edip ellerine geçirmiş bulunan *emîr*lere atıfta bulunmaktadır.

O çağdaki olayların gidişatına bakıldığında, muhtemelen anarşi, Gazzâlî'ye bütün kötülükler içinde en büyüğü olarak görünmüştü. O, dönemin toplumunun durumundan açıkça rahatsızdı. "Zamanımız" diye yazmaktadır, "çok kötü, ve insanlar fena, ve yöneticiler dünyaya (dünya işlerine) bağlanmış bulunuyorlar".³⁸ Ve yine, "Bu devir, insanların görüşlerinin ahlâken yozlaştığı ve insanların bütün kötülükleri yapmakta olduğu ve kötü niyetli oldukları bir zamandır"³⁹ demektedir. Benzer şekilde, *Kimyâ-u's-Saadet*'te şöyle yazmaktadır: "Bugünlerde dünya yasaklanmış şeylerle dolmuş bulunuyor ve insanlar bu gidişata çâre bulunabileceğinden umutlarını kesiyorlar".⁴⁰ Bununla birlikte, zalim bir yönetime boyun eğmenin kötülüklerini, kargaşaların riskinden daha ehven kabul etmektedir.⁴¹ Bu yüzden, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*'da (İtikatta Orta Yol) şöyle yazar: "Gerekli şartları yerine getirmesi bakımından eksiklik taşıdığı için imametın yok olmuş bulunduğunu kabul edenler mevcuttur. Fakat onun yerine ikame edilecek başka bir şey bulmak mümkün değildir. O halde ne yapılmalı? Yasaya itaati terk mi etmeliyiz? *Kadılar*ı buldukları görevlerden atalım mı, bütün otoritelerin değerden yoksun olduğunu mu ilan edelim, nikâh kıymayı bırakalım mı, ve insanları günahkârlık içinde yaşamak üzere terk ederek yüksek mevkilerde bulunanların faaliyetlerinin her açıdan geçersiz olduğunu mu duyuralım? Veya imametın gerçekten var olduğunu ve yönetimin bütün tasarruflarının geçerlilik taşıdığını kabul ederek, içinde bulunduğumuz halin şartlarına ve yaşamakta olduğumuz anın zorunluluklarına göre devam mı edelim?"⁴²

37 A.g.e., X, s. 253.

38 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 78.

39 A.g.e., s. 79.

40 *Kimyâ-u's-Saadet*, s. 216.

41 Bkz. *İhyâu Ulûmiddîn*, II, Kahire 1334hk., s. 124.

42 Ed. Mustafa b. Muhammed el-Kabbâni, Kahire, t.y., s. 107-108 (Aktaran: R. Levy, *The Sociology of Islam*, I, 306. Ayrıca bkz. G. E. von Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago, 1946, s. 168).

Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'da gerçek ve doğru bir *sultan* için şart koştuğu tek nitelik adalettir. "Gerçek ve doğru bir *sultan*" diye yazıyor, "tebaası arasında adaleti yayar, zulüm ve fesattan kaçınır; zorba bir *sultan* ise bir felakettir ve onun hâkimiyeti devam etmez; zira Peygamber şöyle demiştir: 'Hükümdarlık imansızlıkla devam eder, fakat zulümle devam etmez.' *Muğânlar*'ın (yani Farslar) neredeyse 4000 yıl dünyayı ellerinde tuttukları ve hükümdarlığın⁴³ onların ailesinde kaldığı, tarihlerde kayıtlıdır. Çünkü tebaaları arasında adaleti yaydılar ve onların dinlerine karşı zulüm ve baskıda bulunmadılar ve dünyayı adalet ve eşitlik ile müreffeh hale getirdiler".⁴⁴ "Bu (İranlı) hükümdarların dünyayı müreffeh hale getirmeye yönelik çabaları" diyerek açıklamasına devam etmektedir, "şundan kaynaklanmaktaydı, onlar, maddî refah ne kadar büyük olursa, hâkimiyetleri altındaki toprakların da o kadar geniş ve tebaalarının o ölçüde çok olacağını biliyorlardı. Yine onlar, hikmet sahiplerinin haklı olarak, dinin hükümdarlığa, hükümdarlığın orduya, ordunun servete, servetin maddî refaha ve maddî refahın da adalete bağımlı olduğunu bilmekteydiler.⁴⁵ Onlar tebaalarına karşı çok affedici davrandılar; zira baskı ve zulümle insanların istikrar ve dengeyi yakalayamayacaklarından, şehirlerin ve arazilerin harap olacağından, insanların ülkeyi terk etmesinden ve bir başka ülkeye gitmesinden ve maddî zenginliklerin yıkıma uğramasından, hükümdarlığın çökmesinden, gelirlerin azalmasından, hazinenin bomboş hale gelmesinden ve insanların maişetine kesat gelmesinden korktular".⁴⁶ Benzer şekilde şunları da yazmaktadır: "Dünyanın hem refahı hem de haraplığı hükümdarlardan kaynaklanır. Şayet hükümdar adil ise, Erdeşir, Feridun, Behram Gur, Hüsvrev Perviz ve diğer bu türden hükümdarlar zamanında olduğu gibi dünya müreffeh hale gelecek ve insanlar da emniyet içinde olacaklardır. Fakat hükümdarlar baskıcı ve zorba olduğu zaman, Dahhak, Efrasiyab ve onlara benzeyen diğerlerinin zamanında yaşandığı gibi, dünya virane bir hale gelecektir."⁴⁷

Adaletin önemine yapılan bu vurguda *Nasîhatü'l-Mülûk*'un kuramı, temelini adaletin doğru dinden daha önemli olduğu tespitinin oluşturduğu *Siyâsetnâme*'deki kurama çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Peygamber'in sözlerinden alıntı yaparak "hükümdarlık" diyor Nizamülmülk, "imansızlarla devam eder, fakat zulümle devam etmez".⁴⁸ Devletin çıkarı bakımından adalete olan ihtiyaca yapılan bu vurgu, o dönemin dokümanlarında da görülmektedir. Sencer'in *divânı* tarafından Cürcân valiliği için hazırlanmış bulunan bir beratın dibacesinde şöyle denilmektedir: "Hükümdarlığın esası ve hâkimiyetin temeli (tarımsal) kalkınma ve gelişmedir ve dünya ancak adalet ve eşitlik sayesinde müreffeh hale gelebilir."⁴⁹

43 *Memleket*. Bu kelimenin *Siyâsetnâme* (s. 1, 10, 151)'de ve *Mîrsâdu'l-İ'bâd* (s. 1, 2, 236)'da hükümdarlık anlamında kullanılışıyla karşılaştırınız.

44 *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 40.

45 Seâlibî tarafından Erdeşir'e atfedilen sözle karşılaştırınız: "Adamlar (yani askerler) bulunmaksızın *sultan* olmaz, para bulunmaksızın adamlar olmaz, refah bulunmaksızın para olmaz ve adalet ile iyi yönetim bulunmaksızın refah olmaz" (*Histoire des Rois des Perses*, s. 482).

46 *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 48.

47 *A.g.e.*, s. 41. Şayet yönetici yoldan çıkarsa tebaanın da bozulacağını, fakat o doğru yolda olursa tebaanın da düzeleceğini ileri süren Necmüddin Râzî ile karşılaştırınız (s. 245).

48 *Siyâsetnâme*, s. 8. Başka yerlerde Nizamülmülk'ün doğru din ile devletin istikrarını karşılıklı bağımlı olarak değerlendirdiği görülmektedir. *a.g.e.*, s. 55, 140.

49 *Atabetü'l-Ketebe*, s. 30.

Gazzâli *Nasihatü'l-Mülûk*'da dinî bakış açısından bazı tavizler vermekte ve bu çerçevede yöneticinin Allah'a karşı görevleri ile insanlara karşı vazifeleri arasında bir ayırım yapmaktadır.⁵⁰ Yönetici Cuma namazlarında imamlık yapmaya ciddî biçimde teşvik edilmekte⁵¹ ve dikkati ibadet etme görevine ve oruç tutma mükellefiyetine çekilmektedir.⁵² Fakat burada dahi, *sultanın* görevlerini yerine getirme çabasında önem, belirli dinî görevleri ifa etmesinden çok, adaleti uygulamasına verilmektedir. Bu yüzden, eserin temel vurgusu, yöneticinin pratik görevlerine dayanmaktadır. Bu görevler sadece hukuk teorisinde yer alan ve *Şeriat* ile ilk İslâm toplumunun uygulaması temeli üzerinde düzenlenmiş bulunan vazifeleri değil, bunlardan çok, politik menfaat temelleri üzerine kurulu alelâde siyaset ahlâkı görevlerini içermektedir.

50 *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 8.

51 *A.g.e.*, s. 3.

52 *A.g.e.*, s. 8.

BİBLİYOGRAFYA

- Ali b. eş-Şihâb el-Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, British Library, (London), Add. 7618.
[Bosworth, C. E., "Nasihât al-Mulûk", *EP*, VII, s. 984-987].
- Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides, ed. M. D. Houtsma, Leiden 1889.
- [Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Müderriszâde Atâullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Akçağ Yay., Ankara 1982].
- Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, Celâleddîn Humâî, Tahran 1315-1317hş.
- Gazzâlî, *Kimyâ-u's-Saâdet*, taş baskı, Bombay 1314hk.
- [Gazzâlî, *İhyâu' Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroglu, II, Bedir Yay., İstanbul t.y.].
- [Gazzâlî, *Yöneticilere Altın Öğütler*, çev. Hüseyin Okur, Semerkand Yay., İstanbul 2004].
- Gibb, H. A. R., "al-Mavardî's Theory of the *khilâfah*", *Islamic Culture*, XI/3.
- Goldziher, Ignac, *Muhammedanische Studien*, II, London 1889.
- Grunebaum, G. E. von, *Medieval Islam*, Chicago 1946.
- Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i Guzide*, ed. E. G. Browne, I, Gibb Memorial Series, Leiden 1910.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, ed. C. Tornberg, X, Brill, Leiden 1864.
- Lambton, Ann K., "The Theory of Kingship in the *Nasihât ul-Mulûk* of Ghâzâlî" *The Islamic Quarterly*, Vol. 1, London: Islamic Cultural Centre, 1954.
- Muntecibuddîn el-Cuveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, ed. Abbas İkbâl, Tahran 1329hş.
- Nâsiruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, taş baskı, Lahor 1865.
- Necmüddîn Râzî, *Mirsâdu'l-İ'bâd mine'l-Mebde ile'l-Mi'âd*, ed. Hüseyin el-Hüseyinî en-Nimetullâhî, Tahran 1312hş.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Farsça metin, ed. Schefer, Paris 1891-1893.
- Seâlibî, *Histoire des Rois des Perses*, neşr. ve terc. H. Zotenberg, Paris 1900.
- Suyûtî, *Câmiu'l-ehâdis*, no. 13354.
- Şihâbuddîn Sühreverdi-i Maktûl, *Mûnisü'l-Uşşâk*, ed. Otto Spies, Bonner Orientalischer Studien, Heft VII.